

Budimir Miličić

ISTORIOGRAFSKA ISTRAŽENOST IZVORNE BAZE I PROUČENOST SELA U BOSNI I HERCEGOVINI 1945.-1956. GODINE

Proučavanje istorije Jugoslavije socijalističkog perioda započeto je kasnih 50-ih godina kao plod interesovanja i pregalaštva usamljenih entuzijasta. Sve do potkraj osme decenije izostao je institucionalizovan, planski, kontinuiran i predan rad na istoriografskoj obradi osobenog, veoma složenog, burnog i protivurječnog razvitka jugoslovenske društvene i državne zajednice nakon završetka Drugog svjetskog rata. Tada su se u Bosni i Hercegovini, najzad, stekli neophodni uslovi da na tom planu dođe do prekretnice. O tome nedvosmisleno govori podatak da je 1982-1990. godine u institutima za istoriju u Sarajevu i Banjoj Luci bio angažovan za postojeće prilike imponantan broj od 10 naučnih saradnika na individualnoj i timskoj obradi više tema magistralnog značaja iz perioda 1945-1984. godine. Nažalost, taj polet je bio kratkog vijeka. Slom socijalističkog poretka na evropskom kontinentu, značajne promjene političke karte Evrope i Azije, imperijalistička ekspanzija Zapada da pod zastavom borbe za demokratiju i ljudska prava nametne svijetu svoje totalno i totalitarno gospodarenje, raspad Jugoslavije na pet nezavisnih nacionalnih država i, napose, četverogodišnji ratni požar do istrebljenja na bosanskohercegovačkom prostoru izazvali su duboke društvene, političke, ekonomske i socijalne poremećaje i promjene. To je imalo za posljedicu skoro potpuno zamiranje naučnoistraživačkog rada na osvjetljavanju razvitka Bosne i Hercegovine između 1945. i 1991. godine. Na istraživanju i proučavanju tog razdoblja trenutno rade samo tri naučna saradnika u Institutu za istoriju u Sarajevu, i to jedan naučni savjetnik i dva doktoranta. Gornji podatak je upozoravajući i obeshrabrujući.

Različiti su uzroci zbog čega je izostala bogatija žetva istorijske literature i što se moralo dugo čekati na pojavu vrednijih istoriografskih ostvarenja. Veći zamah istorijske naučne misli o najnovijem dobu sputavali su skučenost slobode stvaralaštva, zahtjev vremenske distance pri obradi određene tematike, nesređenost arhivske građe, nedostupnost istraživačima mnogih značajnih arhivskih fondova i deficitarnost u naučnom kadru. Više od drugog, naučne

radnike su odbijali da se kontinuirano i predano posvete izučavanju savremene istorije Bosne i Hercegovine, zahtjevi političkog i državnog autoriteta vlasti za ideološko-političkom angažovanošću historiografije u službi pragmatičkih potreba aktuelne vlasti. Kada se to zna, dobija na značenju zapažanje poznatog historičara Nedima Šarca da duhovna klima, vladajuća ideologija, dominantna politika i "formirana vannaučna historijska svijest u sredini i vremenu u kome živi i radi historičar bitno utiču na njegovo shvatanje i interpretaciju sadržaja zbivanja koje proučava"¹. Prihvatiti patronat, tutorstvo i arbitražu politike značilo bi, nema sumnje, gubitak autonomije i integriteta naučnih stvaralaca i kompromitovanje historijske nauke. Zvanični atak na slobodu misli, više stvarni nego nominalni, iznjedrio je nedonošće autocenzuru i apologetiku, fatalne po napredak historiografije. Da bi izbjegli tim zamkama i opasnostima, profesionalni historičari su se okretali osvjetljavanju dalje prošlosti. Takvo ponašanje je objašnjavano i opravdavano egzaktnom potrebom vremenske distance prema društvenim zbivanjima i procesima koji su predmet naučne pažnje.

Položaj, stanje i rasprostranjene sumnje u egzaktnost historiografije o socijalističkom razdoblju Jugoslavije, pa i Bosne i Hercegovine, nalažu da se ukratko osvrnemo na pitanje mjesta i uloge teorije vremenske distance u historijskom izučavanju. Za većinu historičara nije bila naučno sporna teorija vremenske distance u pogledu egzaktno obrade određene problematike. Od historičara prvi je Miroslav Đorđević osporio to gledište kao konzervativno, nazadno i kontraproduktivno. Prema njemu, teorija vremenske distance je klasno i ideološki determinisana interesima ekonomski, politički i duhovno vodećeg stratuma građanskog društva². Shodno tome, ta teorija i praksa su, tvrdi se, pogubne po napredak historijske nauke i niukom slučaju ne mogu biti "razlog zapostavljanja izučavanja savremenih društvenih i ekonomskih odnosa i tokova"³. Iako izloženi pogledi Miroslava Đorđevića imaju izrazito klasnu i ideološko-političku konotaciju, značajno je da je otvorio toliko potrebnu raspravu o suštinskim pitanjima perspektive historiografije. Vodeći historičar socijalističkog perioda Branko Petranović je eksplicitan u mišljenju i ocjeni da postoji društvena i naučna potreba i mogućnost, bez obzira na ograničenja i objektivne teškoće, proučavanja završenih događaja i izvjesnih društvenih procesa nezavisno od bliskosti zbivanja⁴. Ipak su kod B. Petranovića ostale izvjesne dileme u pitanju da li je savremenost zaista stekla naučnu legitimnost.

1 Nedim Šarac, *Osvrt na probleme politizacije historijske nauke*. -u: Opredjeljenja, Časopis za teoriju i praksu socijalističkog samoupravnog društva, Izdavač: Marksistički studijski centar CK SKBiH "Veljko Vlahović", Sarajevo, XVII, 1, 1986, str. 81.

2 Dr. Miroslav Đorđević, *Savremeni problemi historijske nauke*, Beograd, 1959, str. 7 i 32.

3 Dr. Miroslav Đorđević, n.d., str. 6,7 i 32.

4 Branko Petranović, *O nekim problemima obrade istorije FNRJ*. -u: Jugoslovenski historijski časopis, Organ Saveza historijskih društava Jugoslavije, Beograd, 1, 1962, str. 70.

Tako 1970. godine iznosi mišljenje da su predmet istorijske nauke "završeni i neponovljivi događaji". Po tom kriterijumu, savremenim procesima i događajima pripada istoriji. Teškoće nastaju zbog prožimanja i preplitanja sadašnjih i bivših događaja", ukazuje se u raspravi *Savremena istorija i njeni problemi*⁵. Krugu malobrojnih istoričara pobornika izučavanja najnovije istorije pripadala je, takođe, Mirjana Gross, gorljivi zagovornik strukturalne istorije. Za Gross je predstavljalo bitan uslov da istoriografija tradicionalnog profila prebrodi duboku krizu u kojoj se nalazi usljed zaokupljenosti isključivo prošlošću i utvrđivanjem neponovljivih istorijskih činjenica, i izraste u modernu naučnu disciplinu sposobnu za proučavanje društvenih procesa⁶. Politolog Dušan Bilandžić načelno nije osporavao raison d'être teoriji vremenske distance. Iz pragmatičkih razloga opredijelio se za egzaktan prikaz "najnovijih događaja i šireg društvenog života" Jugoslavije "do zadnjeg dana"⁷.

Tradicionalno stanovište da istoričari mogu suvereno istraživati i osvjetljavati samo protekle događaje i završene društvene procese nije smetalo Peru Morači, Branku Petranoviću, Stanislavu Stojanoviću, Dušanu Bilandžiću, Čedomiru Štrbcu, Kasimu Trnki i drugim istraživačima da se posvete izučavanju socijalističkog perioda istorije Jugoslavije i Bosne i Hercegovine. Njihova sintetička djela vremenski sežu do 1984-1988. godine. U tom pogledu slijede primjer pravne, ekonomske, sociološke, politikološke, demografske i filozofske naučne misli, koje ne opterećuje hipoteza vremenske distance da suvereno raspravljaju o aktuelnim pitanjima, problemima i tokovima društvenog, političkog i ekonomskog života savremenog doba. Na taj način se istorijskoj nauci namjenjuje angažovana stvaralačka i društvena uloga. S druge strane, neuvažavanje naučne valjanosti vremenske distance sadrži u sebi realan rizik da istraživački napori dožive stvaralački brodolom. Uočljivo je da pojedini strani istoričari prošlost Bosne i Hercegovine, Jugoslavije i njihovih naroda tumače u svijetlu bližih i dugoročnih ekspanzionističkih interesa i ciljeva sopstvene zemlje. Perspektivu istoriografije ne manje zamagljuje tendencija njene politizacije i komercijalizacije.

Od daleke 1963. godine, kada se pojavila prva opsežnija i zaokružena istorijska studija⁸, do naših dana napisano i štampano je 21 istoriografsko i istoriografsko-politikološko djelo u vidu informativno-fakografske rekonstruk-

5 Branko Petranović, *Istoriografija i revolucija*, Beograd, 1984, str. 15.

6 Mirjana Gross, *Diskusija (na naučnom savjetovanju o temi Pitanje teorije i metoda u istraživanju istorije)*. -u: Istorijski glasnik. Časopis Društva istoričara SR Srbije. Beograd, 1-2, 1978, str. 82; Mirjana Gross, *Dva nespojiva svijeta*. -u: Prilozi. Časopis Instituta za istoriju u Sarajevu. Sarajevo, XVI, 17, 1980, str. 309-310.

7 Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke federativne Republike Jugoslavije, Glavni procesi*, Zagreb, 1978, str. 1.

8 *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, 1963.

cije, pregleda, monografija i sinteza, i mnoštvo članaka, rasprava i priloga sa savremenom socijalističkom tematikom. U najvećem broju tih radova nalaze se veoma oskudni podaci o Bosni i Hercegovini, za razliku od ostalih, koji tretiraju užu ili širu problematiku bosanskohercegovačke istorije od 1945. do 1984. godine. S obzirom da su međunarodni odnosi neposredno i posredno uplivali na unutrašnje prilike i spoljnu politiku Jugoslavije i na društveni položaj i socijalnu situaciju seljaštva u cijeloj zemlji, smatrali smo uputnim da našim pregledom obuhvatimo i knjigu *Jugoslavija u međunarodnom radničkom pokretu*, čiji su autori Branko Petranović, Čedomir Štrbac i Stanislav Stojanović. Od 21 tretiranog djela, čitavih 15 knjiga ima opštejugoslovenski karakter, svega 3 monografije i 2 sinteze odnose se isključivo na Bosnu i Hercegovinu i 1 monografija obraduje pitanje agrarne reforme i kolonizacije u Hrvatskoj 1945-1948. godine. Karakteristično je da broj sintetičkih djela za tri puta nadmašuje analitičke monografske studije. U konkretnom slučaju nije ispunjen temeljni uslov istorijske metodologije da sintezi prethode analize. To je, pored ostalog, uslovalo krupne nedostatke sintetičkih ostvarenja. Obradom pojedinih momenata i pitanja iz rane faze socijalizma u Bosni i Hercegovini bavi se više članaka i priloga, čiji su autori Vera Kržišnik-Bukić, Drago Borovčanin, Budimir Miličić, Senija Penava-Milišić, Vera Kac, Slobodan Kristić, Tihomir Klarić i Husnija Kamberović. Rezultati većine tih radova ugrađeni su u sintetičke i monografske studije.

Predmet naše analize je 21 temeljno istorioграфско djelo. Od toga je 7 studija produkt timskog rada. Prikazom bitnih odlika istorijske literature za period 1945-1956. godine obuhvaćene su sljedeće studije:

I. SINTETIČKA DJELA

1. /Kolektiv autora/, *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, 1963.
2. Branko Petranović, *Političke i pravne prilike za vreme Privremene vlade DFJ*, Beograd, 1964.
3. Pero Morača, *Istorija Saveza komunista Jugoslavije (kratak pregled)*, Beograd, 1966.
4. /Kolektiv autora/, *25 godina socijalističke Jugoslavije*, Beograd, 1968.
5. Branko Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, Beograd, 1969.
6. Branko Petranović, Čedomir Štrbac i Stanislav Stojanović, *Jugoslavija u međunarodnom radničkom pokretu*, Beograd, 1973.
7. Branko Petranović i Čedomir Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*. Opšti deo, Knjiga prva, Beograd, 1977.

8. Pero Morača, Dušan Bilandžić i Stanislav Stojanović, *Istorija Saveza komunista Jugoslavije (kratak pregled)*, Beograd, 1977.
9. Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Glavni procesi*, Zagreb, 1978; II izdanje, Zagreb, 1979.
10. Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd, 1980.
11. /Kolektiv autora/, *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, 1985.
12. Dušan Bilandžić, *Historija socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Glavni procesi 1918-1985*, III dopunjeno izdanje, Zagreb, 1985.
13. Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Beograd, 1988.
14. /Drago Borovčanin, Stanko Perazić, Kasim Trnka/, *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, Knjiga 2, Sarajevo, 1990.
15. Miodrag Zečević, *Jugoslavija 1918-1992, Južnoslovenski državni san i java*, Beograd, 1994.
16. Husnija Kamberović, *Prema modernom društvu - Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, Tešanj, 2000.

II. MONOGRAFSKE STUDIJE

1. Nikola L. Gaćeša, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945-1948*, Novi Sad, 1984.
2. Vera Kržišnik-Bukić, *Politika KPJ prema agrarnom i seljačkom pitanju na području Bosanske krajine 1945-1948, Uvod u problematiku agrara i seljaštva u ranom socijalizmu*, Banjaluka, 1988.
3. Marijan Maticka, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj od 1945. do 1948*, Zagreb, 1990.
4. Vera Kržišnik-Bukić, *Cazinska buna 1950*, Sarajevo, 1991.
5. Dr. Miloš Hamović, *Izbjegništvo u Bosni i Hercegovini 1941-1945*, Beograd, 1994.

Naučna riječ je skoro svaku citiranu knjigu neposredno po publikovanju predstavila naučnoj i široj javnosti posredstvom časopisa, štampe i javnih tribina. Ti prikazi i osvrti su, po pravilu, pisani u afirmativnom duhu sa prevashodno informativnom namjenom za potencijalne korisnike. Obično uzgredne primjedbe odnose se na pitanja i tematske oblasti koji u naslovljenim djelima nisu dobili adekvatan tretman ili su potpuno prenebregnuti, i samo djelimično na praznine u korišćenoj izvornoj građi i literaturi. Konsultovani prikazi objavljeni su u uglednim istorijskim časopisima sa mjestom izlaženja u

Beogradu, Zagreb, Sarajevu, Ljubljani, Titogradu i Skoplju⁹. Rijetke su stručne analize pojedinih istoriografskih djela, koje unekoliko narušavaju jednoličnost i duhovno sivilo konvencionalne i samo pro forma istorijske kritike. U tu kategoriju spada uspješna kritička ocjena Sava Pešića o knjizi Dušana Bilandžića, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*¹⁰. Pešić je s pravom ukazao da su osnovne, mada ne i jedine, slabosti navedene knjige: uska i jednostrana izvorna podloga, opterećenost teksta opširnim citatima iz dokumenata partijske provenijencije, deskriptivnost izraza, prisustvo publicističkog načina tretiranja date problematike i potpuno izostajanje obrade školstva, nauke, kulture, zdravstva i socijalne politike¹¹. Uz sve to Pešić smatra da Bilandžićeva studija najpotpunije osvjetljava istorijski razvitak socijalističke Jugoslavije¹². Po kvalitetu se još ističu prikazi koje je napisao Zlatko Čepo o knjizi Dušana Bilandžića, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* i sintetičkom djelu Branka Petranovića, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*¹³. Najveću pažnju pobudila je pojava 1963. godine *Pregleda istorije Saveza komunista Jugoslavije*, o kome su istoričari vodili plodotvorne šire

9 *Časopis za suvremenu povijest*, Glasilo Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, I, 1-2, 1969, str. 226; Ibidem, X, 2 (27), 1978, str. 99-104; Ibidem, XI, 1 (29), 1979, str. 131-136; Ibidem, XIII, 2 (36), 1981, str. 157-163; *Glasnik*, Časopis Instituta za nacionalna istorija, Skopje, XXV, 1, 1981, str. 316; *Istorijski glasnik*, Beograd, 1-2, 1979, str. 179-180; Ibidem, 1-2, 1981, str. 183-184; *Istorijski zapisi*, Organ Istorijskog društva Crne Gore i Društva istoričara Crne Gore, Titograd, Godina XXIII, Knjiga XXVII, Sveska 3-4, 1970, str. 415; *Jugoslovenski istorijski časopis*, Beograd, 2, 1964, str. 151; Ibidem, 3, 1964, str. 147; Ibidem, 2, 1965, str. 121-123; Ibidem, 3-4, 1979, str. 192-199; *Nastava povijesti*, Časopis Saveza društava historičara Jugoslavije, Zagreb, 3, 1986, str. 121-122; *Prilozi*, Sarajevo, I, 1, 1965, str. 359-360; Ibidem, XIV, 14-15, 1978, str. 610-620; Ibidem, XV, 16, 1979, str. 321-327; Ibidem, XVII, 18, 1981, str. 352-357; Ibidem, XXIV, 25/26, 1990, str. 369-371; *Putovi revolucije*, Časopis Instituta za istoriju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, II, 3-4, 1964, str. 28-29; Ibidem, IV, 6, 1966, str. 237-238; *Radovi*, Časopis Zavoda za hrvatsku povijest, Zagreb, 24, 1991, str. 275-277; *Zgodovinski časopis*, Glasilo Zgodovinskoga društva za Slovenijo, Ljubljana, Letnik 43, Leto 1989, Številka 3, str. 465-467. Autori konsultovanih prikaza i osvrtu su: Dušan Bilandžić, Milica Bodrožić, Drago Borovčanin, Zlatko Čepo, Venceslav Glišić, Vera Kac, Žarko Lazarević, Marijan Maticka, Hrvoje Matković, Franko Mirošćević, Olivera Milosavljević, Savo Pešić, Branko Petranović, Jelena Popov, Enver Redžić i Slobodan Žarić.

10 Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, Zagreb, 1978. - u: *Jugoslovenski istorijski časopis*, Beograd, 3-4, 1979, str. 192-199 (autor prikaza Savo Pešić).

11 Ibidem, str. 192, 193, 196-199.

12 Ibidem, str. 192.

13 Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Glavni procesi*, Zagreb, 1978, - u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, X, 1 (29), 1979, str. 131-136 (autor prikaza Zlatko Čepo); Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd, 1980, str. 648. - u: *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, XIII, 2 (36), 1981, str. 157-163 (autor prikaza Zlatko Čepo).

rasprave¹⁴. Tada je srž problema metodološkog pristupa istraživanju i proučavanju socijalističkog razdoblja Jugoslavije sagledao dublje od drugih Enver Redžić. Redžić je ukazao na bitnu činjenicu da su za društveno biće komunističke političke formacije kao apsolutnog hegemonu vlasti vezani strategija, taktika i impresivni rezultati društvenog i privrednog razvitka zemlje, ali i društvene deformacije, negativnosti, potresi, poremećaji i krize, posmatrani u kontekstu datih unutrašnjih i međunarodnih prilika¹⁵. Međutim, niko od historičara se nije usudio da u kritici prekorači prag načelnosti i ponudi sopstveno tumačenje ključnih pitanja istorije Jugoslavije i Bosne i Hercegovine poslije Drugog svjetskog rata, različito od javnih stavova i ocjena oficijelne politike.

Djeluje neuobičajeno i anahrono da u najvećem broju istorioграфских studija nedostaje toliko nužno vrednovanje korišćene literature u funkciji tema koje se obrađuju. Osvrti na konsultovanu literaturu i se, uglavnom, ograničavaju na uopštene konstatacije i ponegdje navođenje samo naslova pojedinih naučnih djela. Stiče se utisak da pisci istorioграфских radova nisu osobito cijenili tekovine naučne misli svojih prethodnika, kazujući svaki vlastitu verziju istorijske i egzaktne istine. To govori o dubokoj krizi istorijske kritike za socijalističko razdoblje. Preglednije i sadržajnije su informacije o stanju, strukturi i vrijednosti dostupnih korišćenih izvora, iako su i tu uočljive znatne praznine. Fije svega nedostaju kritičke ocjene o osobenostima, značaju i nedostacima određenih vrsta izvora. Neke studije, štaviše, nisu snabdjevene ni naučnim aparatom, pregledom izvorne građe i bibliografijom korišćene literature. Te manjkavosti istorioграфске produkcije umanjuju njenu naučnu i upotrebnu vrijednost.

Prvi pokušaj opšte valorizacije istorijske literature za period 1945-1978. godine učinio je Slobodan Kristić prije oko dvije decenije¹⁶. Njegov informativni pregled nije potpun samim tim što ne obuhvata i šest istorioграфских i istorioграфско-politikoloških djela publikovanih do 1980. godine. Niz nadahnuto i znalački napisanih teoretskih rasprava o metodologiji istraživanja i proučavanja

14 Dušan Bilandžić, *Socijalistički društveno-ekonomski odnosi u "Pregledu istorije SKJ" (1945-1958)*. - u: Putovi revolucije, Zagreb, II, 3-4, 1964, str. 28-29; Dževad Juzbašić, *Savjetovanje historičara Bosne i Hercegovine o Pregledu istorije SKJ*. - u: Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd, 2, 1964, str. 151; Petar Milosavljević, *Beogradska diskusija o Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije*. - u: Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd, 3, 1964, str. 147; Enver Redžić, *Nekoliko napomena o Pregledu istorije SKJ*. - u: Prilozi, Sarajevo, I, 1, 1965, str. 359-360; Ivan Jelić, *Diskusija o Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije, u Titogradu*. - u: Putovi revolucije, Zagreb, IV, 6, 1966, str. 237-238.

15 Enver Redžić, n. č., str. 359-360.

16 Slobodan Kristić, *Osvrt na izvore i literaturu za izučavanje društveno-ekonomskih promjena u Bosni i Hercegovini 1945-1950*. - u: Prilozi, Sarajevo, XIV, 14-15, 1978, str. 427-440; Slobodan Kristić, *Istoriografija o poslijeratnom razviku Bosne i Hercegovine*. - u: *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982)*, Sarajevo, 11. i 12. II 1982, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Knjiga LXV, Odjeljenjadrustvenih nauka, Knjiga 112, Sarajevo, 1983, str. 115-119.

istorije socijalističke Jugoslavije i stanju i problemima jugoslovenske istoriografije najnovijeg perioda nastalo je iz pera Branka Petranovića, koje su sabrane i objavljene kao zasebna knjiga pod naslovom *Istoriografija i revolucija*¹⁷. Naučni skup informativnog karaktera o temi Metodologija i znanstvenoistraživački problemi historije SFRJ poslije 1945. godine, održan u Zagrebu 6. i 7. decembra 1984. godine, iako je ostao na nivou opštih opservacija, naznačio je osnovne probleme i moguće pristupe izučavanju socijalističke epohe Jugoslavije¹⁸. Indikativna je ocjena Branka Petranovića iz 1980. godine da "istoriografija o socijalističkoj Jugoslaviji praktično ne postoji"¹⁹. Kasnije se stanje u tom pogledu znatno promijenilo u kvantitativnom i kvalitativnom smislu. Između 1985. i 2000. godine objavljeno je 10 istoriografskih djela, od čega 6 sinteza i 4 monografije.

Nepovoljno stanje istorijske kritike u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji za razdoblje poslije Drugog svjetskog rata opredijelilo nas je da u sažetom obliku izvršimo analizu karaktera i naučnog dometa najvažnijih istoriografskih radova nastalih u vremenu od 1963. do 2000. godine, u kojima se, uz ostalo, tretira i problematika bosanskohercegovačkog sela i šire u periodu 1945-1956. godine. Prije 1963. godine nije publikovana nijedna opsežnija i značajnija istoriografska studija koja se odnosi na ranu fazu socijalizma. Činio nam se kao najprikladniji postupak da sumarno izložimo i ukažemo na glavne odlike sintetičkih djela opštejugoslovenskog karaktera. Karakter našeg rada nametnuo je potrebu da damo nešto podrobniju analizu *Istorije Saveza komunista Bosne i Hercegovine* (knjiga 2), knjige Husnije Kamberovića: *Prema modernom društvu-Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, i svake ponaosob monografske studije.

Istoriografija o socijalističkom razdoblju Jugoslavije i Bosne i Hercegovine nalazila se u stalnom postupnom usponu po krugu obuhvaćenih tema, vremenskom rasponu, strukturi i interpretaciji korišćenih izvora i literature, sadržajnosti, sklopu i svježini misli i naučnim dostignućima. Opšti napredak nisu mogla pomutiti neizbježna izvjesna odstupanja od priznatih naučnih standarda. U sklopu sintetičke literature nalaze se i istoriografsko-politikološka ostvarenja, kojima pripadaju: *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije; 25 godina socijalističke Jugoslavije*; Dr Branko Petranović, mr Čedomir Štrbac i dr Stanislav Stojanović, *Jugoslavija u međunarodnom radničkom pokretu*; Pero Morača, Dušan Bilandžić i Stanislav Stojanović, *Istorija Saveza komunista Jugoslavije (kratak pregled)*; Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*. Važno je napomenuti da kod sintetičkih djela dominira politička istorija.

17 Branko Petranović, *Istoriografija i revolucija*, Beograd, 1984.

18 *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 17 (1), 1, 1985, str. 1-98.

19 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd, 1980, str. 10.

Činjenična građa, saznanja, tumačenja i ocjene u sintetičkim studijama crpljeni su iz publikovanih primarnih izvora političkog, ekonomskog, statističkog i normativnog karaktera raznorodne provenijencije i nejednake vrijednosti, ustavnih dokumenata FNRJ, štampe i, u upadljivo manjoj mjeri, iz arhivskog rizničkog blaga. Arhivska građa, zapravo, predstavlja pravi majdan najraznovrsnijih podataka neizmjerljive vrijednosti, kakve ne sadrže objavljeni izvorni materijali. Neki autori su, poput Dušana Bilandžića, sasvim prenebregnuli fundamentalna arhivska istraživanja i proučavanja veoma obimne i po rezultatima značajne istorijske i srodne literature. Bez te podloge i dimenzije ne može se zamisliti solidno naučno djelo. pisci pojedinih knjiga su dosta široko koristili kao izvor objavljene govore, intervjue, članke, rasprave, referate, ekspozee, publicističke spise, teoretske radove i memoarska kazivanja glavnih aktera društvenog i državnog života, poimenice Josipa Broza Tita, Edvarda Kardelja, Borisa Kidriča, Moše Pijade, Aleksandra Rankovića, Milovana Đilasa, Milentija Popovića, Veljka Vlahovića, Svetozara Vukmanovića-Tempe, Vladimira Bakarića, Hasana Brkića, Vlajka Begovića, Mijalka Todorovića, Lea Matesa i Ivana Ribara²⁰. Prema ovoj vrsti izvora nije se uvijek imao kritički odnos. Po obimu i raznovrsnosti korišćenih izvora i stručne literature, metodološkom postupku, unutrašnjoj skladnosti, sadržajnosti, jezgrovitosti izraza, naučnoj terminologiji, odmjerivosti i izbalansiranosti ocjena, sudova i zaključaka i misaonosti naučno djelo Branka Petranovića daleko nadmašuje ostala istoriografska ostvarenja, bez obzira na osjetne praznine, uopštenost, suvoparnost i protivurječnost nekih piščevih tumačenja i ocjena.

U sintetičkim djelima su date analize i tumačenja bitnih obilježja i geneze partijsko-državne strategije, taktike, metoda i sredstava društvenog, političkog, državno-pravnog i ekonomskog razvitka Jugoslavije i markirani, rekonstruisani, osvijetljeni i u određenoj mjeri teoretski osmišljeni najvažnije pojave, zbivanja i procesi unutrašnjeg života zemlje. Pretenzije autora tih studija nisu bile da predoče totalnu istoriju Jugoslavije. Korak naprijed u tom pravcu učinio je Dušan Bilandžić svojom knjigom *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, u kojoj se na zanimljiv način baca više svjetla na ekonomske i socijalne prilike u Jugoslaviji poslije oslobođenja 1945. godine. pisci studija su potpunije i uspjelije od drugog prikazali posljedice ogromnih ljudskih gubitaka u Drugom svjetskom ratu i strahovitih ratnih razaranja proizvodnih snaga, obnovu i normalizovanje privrednih tokova uz maksimalno angažovanje raspoloživih nacionalnih, ljudskih i materijalnih potencijala i izvjesnu međunarodnu solidarnost, uređenje društveno-ekonomskih odnosa na socijalističkim

20 /Kolektiv autora/, *25 godina socijalističke Jugoslavije*; Dr. Branko Petranović, mr. Čedomir Štrabac i dr. Stanislav Stojanović, *Jugoslavija u međunarodnom radničkom pokretu*; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*; Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, I, II i III izdanje, Zagreb, 1978, 1979, 1985.

osnovama, područstvljavanje praktično sveukupne neagrarne privrede, djelimično poljoprivrede i u cjelini prosvjete, nauke, kulture i zdravstva, stvaranje preferiranog socijalističkog državnog i zadružnog sektora i očuvanje u znatno smanjenom obimu od strane države diskriminisane privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju uglavnom na selu. Valja naglasiti da su solidno i pregledno osvijetljeni državna, ekonomska i socijalna politika inspirisana ciljevima privrednog i kulturnog preobražaja i preporoda zemlje, sistem planske, centralizovane, dirigovane i netržišne privrede i uspješno izvođenje industrijske revolucije u nepovoljnim unutrašnjim i međunarodnim okolnostima u kojima se nalazila Jugoslavija do 1956. godine. Može se reći da su kompleksno obrađeni izgradnja, profil i mijene kroz koje je prolazio ustavnopravni poredak, politički sistem i život, mjesto i uloga KPJ-SKJ u društvu i državi kao apsolutnog hegemonu vlasti, ostvarenje personalne unije između političke i državne vlasti, mukotrpan put transformacije etatičkog u samoupravni demokratski model socijalizma, odvajanje institucionalizovane religije od države i škole i otpor duhovnih i svjetovnih snaga izvođenju društvenih i ekonomskih promjena u duhu komunističkih ideala, u čemu se isticala moćna Katolička crkva, bespomoćne nakratko obnovljene predratne građanske političke stranke i politička emigracija. Tumačenja mjesta i uloge klasnog, nacionalnog i internacionalnog faktora i funkcije države u višenacionalnoj jugoslovenskoj socijalističkoj zajednici ne izlaze iz okvira zvaničnih postavki i politike. Ista ocjena važi za tretiranje motiva, racionalnosti i rezultata pretvaranja Jugoslavije u eksperimentalnu alhemičarsku radionicu za iznalaženje uzornog i univerzalnog koncepta uređenja društva, države, političkog sistema, nacionalnih odnosa i privrednog poretka. Bezmalu u svim navedenim djelima, kao i u Istoriji Saveza komunista Bosne i Hercegovine (knjiga 2), glorifikuje se jugoslovenski model samoupravnog socijalizma, u kome se želi vidjeti idealan i univerzalan projekt i obrazac za izgradnju modernog demokratskog i privredno naprednog društva i države i najpotpuniji izraz nacionalne ravnopravnosti, suvereniteta narodâ, emancipacije čovjeka, socijalne pravde i ekonomske i pravne sigurnosti građana. Nedostajalo je naučničke hrabrosti da se pronikne u suštinu, smisao i životvornost ideologije i politike socijalističkog samoupravnog poretka, izvrši njihova demitologizacija i demistifikacija i egzaktno svede istorijski bilans njihovog krajnjeg učinka, koje su doživjele potpun istorijski neuspjeh. Ta ideologija i politika su predstavljale plodno tlo za bujanje i eskalaciju nacionalnih, vjerskih i lokalnih egoizama i destrukcija i dovele su, zajedno sa negativnim nasljeđem prošlosti, do totalne dezintegracije, rastrojstva i sumraka socijalizma i Jugoslavije. Od istoričara je jedino Miodrag Zečević pokušao da post festum identifikuje osnovne uzroke kraha socijalističkog poretka i raspada Jugoslavije²¹. Na glavne ideologe, kreatore, zatočnike, animatore i aktore

21 Miodrag Zečević, n.d., str. 186-190, 246, 247, 255-260 i 286-288.

društvenog, političkog, ustavnopravnog i privrednog sistema socijalističke Jugoslavije, čije su temeljne vrijednosti bile defektne, nije pala ni sjenka naučne sumnje da snose punu istorijsku odgovornost za učinjene strateške promašaje i dalekosežne posljedice koje su iz toga proistekle. Izvan vidokruga istoričara ostala je kardinalna činjenica da vladajući komunistički stratum nije bio dorastao istorijskom zadatku da u korijenu sasiječe uzroke naslijeđenih suprotnosti vjerskih i nacionalnih interesa, ciljeva i stremljenja kao glavnog izvora i žarišta hronične krize jugoslovenske društvene i državne zajednice i da izgradi moderno, napredno, perspektivno i stabilno društvo i državu. Revolucionarna vlast se zaplela u klupko društvenih problema i protivurječnosti. Objektivne i subjektivne unutrašnje i spoljne okolnosti učinile su da se komunistička vladajuća i upravljačka elita od zatočnika komunističkih ideala i garanta tekovina socijalističke revolucije, vremenom izrodi u baštinika građanske ideologije i politike i izvršioca političkog testamenta vojnički i politički poraženih, razvlašćenih i razbaštinjenih nacionalnih buržoazija i vjerskih organizacija za restauraciju kapitalizma i stvaranje nezavisnih nacionalnih država na ruševinama Jugoslavije. Sve to je bilo više nego izvjesno u vrijeme kada su nastala glavna sintetička i monografska istorioografska djela. Autori, vjerovatno, nisu smatrali uputnim da o tako osjetljivom pitanju javno izriču egzaktni sud.

Najbolje stranice sintetičkih studija čine, besumnje, temeljite i produbljene analize i upečatljivi prikazi konfliktnih međunarodnih odnosa, hladnoratovske blokovske podjela svijeta na ideološkoj i konkurentskoj osnovi za planetarnu prevlast, pojave i značaja progresivnog pokreta nesvrstanosti, međunarodnog položaja Jugoslavije, raskola u komunističkom pokretu i socijalističkom bloku ubrzo nakon završetka Drugog svjetskog rata i izloženosti Jugoslavije političkim i ekonomskim pritiscima i vojnim prijetnjama najprije kapitalističkog Zapada i od 1948. godine socijalističkog Istoka.

Suprotno tome, uočljivo je odsustvo obrade privrede, urbanizacije zemlje, školstva, kulture, zdravstva, demografskih karakteristika Jugoslavije, položaja vjerskih organizacija i djelatnosti političke emigracije. Uz to je potpuno zanemareno naučno osvjetljavanje osobenosti društvenog, političkog, ekonomskog, socijalnog i kulturnog razvitka i položaja pojedinih republika, naroda i socijalnih grupacija. Bez tih komponenti istorijska slika Jugoslavije ne može biti potpuna. Istoriografija o socijalističkoj epohi Jugoslavije i Bosne i Hercegovine se dobrim dijelom podanički slijepo stavila u službu aktuelne vlasti, ugađajući njenim zahtjevima, ukusu i ćudima i afirmišući njenu politiku, zablude, strateške promašaje, istine, poluistine, obmane i impresivne uspjehe. Pri tome su autori takvih radova bezuspješno nastojali da ideološko-političku angažovanost i ostale nedostatke svojih sintetičkih djela kamufliraju pseudokritikom sa pozicija oficijelne vlasti sudbonosnih društvenih promašaja,

negativnosti i deformacija i, neizostavno, istaknutih političkih disidenata i opozicionih desničarskih i demokratskih snaga i pokreta.

Za proučavanje istorije bosanskohercegovačkog sela 1945-1956. godine nesumnjiv značaj, ipak, imaju predočene istorijske sinteze opštejugoslovenskog obilježja, samim tim što manje-više daju bitne odlike vladajuće ideologije i socijalističkog poretka i opštu sliku društvenih, političkih i ekonomskih tokova u Jugoslaviji toga vremena. U tim okvirima se odvijao život, preobražaj i dramatična istorija ruralne sredine, uklještene u procjep između istorijski nataloženog i nagomilanog negativnog ekonomskog, socijalnog, duhovnog, kulturnog i civilizacijskog nasljeđa minulih epoha, s jedne strane, i komunističke vizije i određenja socijalističke perspektive, s druge strane. Izvjesno je da će sveobuhvatnija i temeljitija istraživanja i proučavanja bogate izvorne građe i novi pristupi obradi istorije socijalističkog razdoblja Jugoslavije i Bosne i Hercegovine dovesti do prevazilaženja dosadašnjih rezultata istorijske nauke na tom planu. Do toga je dijelom već došlo pojavom izvorno dobro fundiranih monografija o užim temama autorâ Nikole L. Gaćeše, Vere Kržišnik-Bukić i Marijana Maticke, kolektivnog djela *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine* (knjiga 2) i sintetičkog pregleda Husnije Kamberovića.

Složena problematika agrara, seljaštva i sela u periodu 1945-1956. godine predstavljena je u sintetičkim djelima opštejugoslovenskog karaktera oskudno, uopšteno i pojednostavljeno. Najčešće se ostalo kod deskripcije i površne interpretacije ustavnih odredaba, najvažnijih zakonskih propisa i manjeg broja značajnijih dokumenata najviših instanci političke i državne vlasti, koji regulišu i tretiraju gornju materiju. Ponegdje su samo naznačena neka tipična obilježja ovog krupnog i zamršenog problema²². Karakter i namjena predočenih sintetičkih radova i odsustvo širih i studioznijih istraživanja i proučavanja izvorne građe i prethodnih monografskih obrada glavnih tema socijalističke epohe Jugoslavije usloveli su izostajanje sagledavanja kompleksne cjeline agrarne i seljačke problematike i njeno praćenje u razvojnom kontinuitetu. Umjesto toga, težište je stavljeno na opšte konstatacije i ocjene odraza izvršenog društvenog prevrata, izgradnje socijalizma i nazadne državne agrarne i seljačke politike na agrar, položaj seljaštva i zanemarljivo malo na sudbinu sela. Brojčani pokazatelji i drugi nezaobilazni podaci o tome neopravdano su potisnuti u pozadinu do potpunog ignorisanja. Otuda su samo u krupnim potezima ocrtni obnova seoskih naselja i infrastrukture poljoprivrede, državna briga za obezbjeđenje egzistencije socijalno ugroženog velikog dijela stanovništva, zavođenje sistema racionalne potrošnje i snabdijevanja, borba protiv špekulacije i privredne sabotaze, ukidanje predratnih zemljoradničkih dugova i masovno

22 Pero Morača, n.d., str. 193, 196, 197, 200, 2001, 214-216 i 229; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, str. 512; Miodrag Zečević, n.d., str. 146, 147, 149, 237, 238, 240 i 241.

korišćenje besplatne radne snage na otklanjanju ratnih posljedica i podizanju privredne snage zemlje. Na isti način su prikazani sprovođenje agrarnih reformi 1945-1948. i 1953-1956. godine, kolonizacija, proces nivelacije posjedovne i socijalne strukture sela, stvaranje državnog socijalističkog sektora sa ulogom da bude glavna poluga izgradnje socijalističkih produkcionih odnosa u oblasti agrara, uvođenje progresivnog poreza na dohodak seljaka kao ekonomsko-socijalna i politička mjera i nametanje seljaštvu teško podnošljive obaveze da državi prodaje po niskim cijenama zvanično precizno propisane i utvrđene viškove poljoprivrednih proizvoda iznad egzistencijalnog minimuma seljaka-proizvođača. Takođe su ukratko izloženi razvitak opšteg zemljoradničkog zadugarstva kao jednog od važnih sredstava, kako se mislilo i vjerovalo, odgoja socijalističke svijesti i podizanja tehničke kulture seljaštva, privrednog preobražaja ruralne sredine i postavljanja poljoprivredne proizvodnje na moderne tehničko-tehnološke osnove, neuspjela socijalizacija i sovjetizacija sela, uključivanje privatnog poljoprivrednog sektora u plansku centralizovanu privredu i masovni seljački pasivni otpor protiv grubog izrabljivanja od strane države. Istorijska literatura daje tačnu ocjenu da je državna strategija društvenog, političkog, privrednog i socijalnog preobražaja i razrješavanja društvenih protivurječnosti ruralne sredine 1945-1956. godine počivala na klasnom i ideološko-političkom pristupu uređenja agrarnih odnosa, koja u tom dijelu nije bila saglasna sa vitalnim interesima seljaštva, napretkom sela i temeljnim državnim interesima.

Opšte prilike na selu u Jugoslaviji najbolje je prikazao Dušan Bilandžić. Prema njegovim istraživanjima, zapažanjima i tačnoj ocjeni država je 1945-1953. godine podvrgla višemilionsku seljačku masu grubom i bezobzirnom izrabljivanju, praćenom širokom primjenom sredstava pritiska, prisile i represije da bi se skršio žilavi seljački pasivni otpor i ostvario postavljeni cilj²³. Izraz izvanrednog teškog društvenog i socijalnog položaja seljaštva i besperspektivnosti života na selu bio je masovno migriranje seoskog življa u gradske, industrijske i rudarske centre, stalno ili sezonsko zapošljavanje u neagrarnoj privredi i širok pokret školovanja seljačkog podmlatka kako bi se izbavio iz siromaštva i zaostalosti. Koliko je stanje bilo kritično govori podatak da je početkom šeste decenije korišćenje mehaničke snage u jugoslovenskoj poljoprivredi iznosilo svega 5%, da 1946-1957. godine poljoprivredna proizvodnja nije uspjela dostići nivo desetogodišnjeg predratnog prosjeka i da se između 1945-1956. godine broj zaposlenih u državnom sektoru uvećao za blizu pet puta od 460.000 na 2.216.000 duša²⁴. Opštu sliku postojećih prilika upotpunjava podatak da se na kraju pete decenije jedva 15% bosanskohercegovačkog stanovništva

23 Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Glavni procesi*, Zagreb, 1978, str. 115, 128, 130, 131, 211, 233 i 234.

24 Ibidem, str. 232 i 234.

snabdijevalo vodom iz vodovodne mreže i da je u Bosni i Hercegovini od 1948. do 1961. godine smanjen udio seoske u ukupnoj populaciji za 22 posto²⁵. Treba istaći da se za jednu deceniju, ni pod najpovoljnijim uslovima, nije mogao izvesti željeni opšti preobražaj i preporod u svemu zaostale i geografski, ekonomski, vjerski, nacionalno i duhovno umnogome getoizirane seoske sredine.

Veliku prazninu u sintetičkim djelima predstavlja potpuno izostajanje obrade čitavog niza značajnih pitanja, pojava, komponenti i oblasti iz istorije agrara i seljaštva. Po strani naučnog interesovanja istoričara ostali su, prije svega, stanje poljoprivredne proizvodnje, državne mjere za unapređenje poljoprivrede, razvitak, organizacija, struktura i teritorijalizacija opšteg poljoprivrednog sektora, kućne radinosti, seoskih zanata i nižih, srednjih, viših i visokih poljoprivrednih škola, žive političke, kulturne i privredne veze između sela i grada, nivo tehničke kulture poljoprivrednih proizvođača i brojno stanje i profil stručnih kadrova u oblasti agrara. Istorioграфску obradu, takode, čekaju krupna i složena pitanja: posjedovna i socijalna struktura i izvori egzistencije seoskih domaćinstava, agrarna prenaseljenost, uzurpacije državnog i komunalnog zemljišta, državna poreska politika, društveni produkt, nacionalni dohodak, demografske karakteristike, porodični, vjerski i nacionalni odnosi, duhovni, kulturni i politički život, institucionalizovani odgoj socijalističke dogmatske svijesti i zdravstvene prilike ruralne sredine, radni uslovi, životne prilike i društveni standard seljaštva kao brojčano dominantne proizvođačke snage u zemlji i oblici seljačkog otpora protiv državnih stega i bezdušnog ekonomskog iscrpljivanja sela, koje je ugrožavalo čak i prostu reprodukciju poljoprivredne proizvodnje i uveliko otežavalo i usporavalo otklanjanje ratnih posljedica u oblasti agrara. Istorijskoj literaturi su nepoznate državne mjere opsežne arondacije i komasacije poljoprivrednih gazdinstava socijalističkog sektora na račun privatnog vlasništva i eksproprijacija zemljišta individualnih sopstvenika po odredbama Osnovnog zakona o eksproprijaciji iz 1947. godine za potrebe državne vlasti, uprave, privrede, školstva, kulture, zdravstva, socijalnih ustanova, naučnih institucija, Armije i regulacije gradova. Tim mjerama, relativno velikih razmjera, sprovedena je tiha eksproprijacija i osiromašavanje seljaštva i individualnih nepoljoprivrednih zemljovlasnika. Od istoričara, pored toga, niko nije ukazao na važnu činjenicu da bit agrarne reforme od 1953. godine nije bio poboljšanje položaja siromašnih seljaka, već isključivo uvećanje socijalističkog poljoprivrednog sektora, kome je dodijeljena cjelokupna eksproprijirana zemlja. U sintetičkim djelima nema ni pomena o društvenim, ekonomskim i socijalnim prilikama seljaštva i sudbini sela po pojedinim republikama, tipičnim regijama i nacionalnim zajednicama. Nužno je ukazati na činjenicu da je državna prosvjetna,

25 Budimir Miličić, *Pogled na društvene prilike sela u Bosni i Hercegovini 1945-1953. godine*. - u: Prilozi, Sarajevo, XXV, 27 (1991), 1994, str. 162 i 171.

kulturna, naučna i zdravstvena politika bila osvjedočeno demokratska, humanistička i preporodilačka i inspirisana opštenarodnim interesima i potrebama. Suprotno tome, država diktature proletarijata nije uopšte računala sa mogućnošću društvene i privredne revitalizacije sela na privatnovlasničkim produkcionim odnosima. Zato je njena strategija društvenog i privrednog razvitka Jugoslavije, zajedno sa nazadnom i u suštini antiseljačkom agrarnom politikom, osudila selo na opšte nazadovanje, depopulaciju i odumiranje, što se kosilo sa temeljnim državnim interesima. Pokazuje se nasušna potreba identifikacije i egzaktnog osvjetljavanja po porijeklu, vremenu nastanka i značaju nagomilanih uzroka totalne hronične krize ruralne sredine, sa preciznom naznakom koji su od njih akumulirani kroz dugo istorijsko razdoblje do sloma kapitalizma, a koje je reprodukovao socijalistički poredak.

Monografska studija Nikole L. Gaćeše, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945-1948*, predstavlja, po izvornoj podlozi, bogatstvu sadržaja, iscrpnosti i rezultatima, visoko naučno ostvarenje. Pisac je kritički i znalački apsolvirao naučne rezultate obimne i raznorodne literature od impresivnih 117 naslova djela i mnoštva članaka i priloga jugoslovenskih i stranih autora. Knjigu sačinjavaju tri međusobno zavisna dijela, i to period 1918-1941, 1941-1945. i 1945-1948. Iz konteksta poglavlja Agrarno-posedovni odnosi za vreme rata i socijalističke revolucije²⁶ očigledno je da KPJ u tom periodu nije imala definisan i razrađen program o poslijeratnom uređenju agrarnih odnosa i razrješavanju društvenih i socijalnih problema seljaštva kao glavne borbene, socijalne i ekonomske snage NOR-a i revolucije. Takav program bi neizbježno istakao u prvi plan klasnu borbu, izazvao neprijateljsko reagovanje zapadnih ratnih saveznika i ugrozio uspješan ishod socijalističke revolucije. To se najmanje željelo.

Obrada osnovne tematske oblasti obuhvata pitanja od ključnog značaja, kakva su ideološko-politička osnova, pravna regulativa, organizacione mjere, tok, rezultati, posljedice i značaj agrarne reforme i kolonizacije u Jugoslaviji. Opravdano se polazi od gledišta da je rješavanje gorućeg agrarnog i seljačkog pitanja nametala zatečena stvarnost zaostalog jugoslovenskog agrarnog društva i zahtjevi izvedenog društvenog prevrata. Uređenje agrarnih odnosa nagrađeno je bogatom pravnom regulativom, što je u studiji izloženo pregledno, ali nepotpuno i bez produbljene kritičke analize²⁷. Propušteno je da se konkretnije utvrde i objasne teoretske osnove, uzori i autentičnost prve socijalističke agrarne reforme.

Revolucionarna vlast, rukovođena političkim pobudama, nije imala jednak odnos u pitanju rješavanja društvenih i egzistencijalnih problema građana, koju

26 Nikola L. Gaćeša, n. d., str. 27-81.

27 Ibidem, str. 100-118.

pojavu poznaje i građansko društvo. Time se objašnjava da je podjela seljacima u trajno vlasništvo zemlje, kuća, poljoprivrednih objekata, stoke i sredstava za rad iz Zemljišnog fonda agrarne reforme i kolonizacije vršeno po kriterijumu ratnih zasluga i političke podobnosti agrarnih interesenata. Socijalni momenat je imao drugorazredni značaj. Ta izvanredna povlastica rezervisana je isključivo za siromašne seljake sa pedigreom učesnika NOR-a i socijalističke revolucije, invalide oslobodilačkih ratova 1912-1918. i 1941-1945. godine žrtve fašističkog terora²⁸ Ni sami učesnici NOR-a i revolucije nisu uživali ista prava. Pravo prvenstva pri podjeli zemlje i kolonizaciji pripadalo je borcima partizanskih jedinica iz 1941, 1942. i 1943. godine. Pored toga su narodni heroji, porodice poginulih narodnih heroja, oficiri Jugoslovenske armije i kućne zadruge sa više od 12 članova, ukoliko su bili zemljoradnici, dobijali do 30% više zemlje nego ostali kolonisti²⁹. Na djelu je bio proces socijalnog raslojavanja revolucionarne strukture i rađanje povlašćenog i privilegovanog sloja. Zemljoradnici i drugi agrarni reflektanti lišeni biračkog prava zakonski su isključeni od mogućnosti da dobiju zemlju i budu kolonizirani³⁰. U praksi je, iako zakonom nije izričito predviđeno, daleko najveći dio socijalno ugrožene seljačke mase, zbog pripadnosti snagama kontrarevolucije i političke pasivnosti i ograničenosti slobodnog zemljišnog fonda, lišen prava da po osnovu agrarne reforme uveća svoja minijaturna gazdinstva. Tako je agrarnim zakonodavstvom, protivno ustavnim odredbama, sankcionisana neravnopravnost građana. Naučna misao je, iz političkog oportunitizma, ćutke prelazila preko navedenih činjenica.

Nikola L. Gaćeša je, s obzirom na profil svog djela, posvetio srazmjerno dosta pažnje i prostora prikazu problematike agrarne reforme i kolonizacije u Bosni i Hercegovini 1945-1948. godine. Pri tome se ostalo na nivou rekonstrukcije i deskripcije, uz osjetne praznine. U Bosni i Hercegovini je, prema Gaćeši, pod udar agrarne reforme potpalo 18.479 poljoprivrednih gazdinstava sa ukupno 110.513 na ekspropisanog i konfiskovanog zemljišta³¹. Od toga je 25.106,8 ha ili 23% obradive zemlje podijeljeno na 11.666 mjesnih agrarnih interesenata i 1.620 unutrašnjih kolonista, naseljenih pretežno na području sjeverne Bosne³². Prezentirani brojevi pokazatelji se znatno razlikuju od podataka u drugim izvorima prvog reda. Tako se u informativnom glasilu predsjedništva Vlade Narodne Republike Bosne i Hercegovine iz 1951. godine navodi da je u Bosni i Hercegovini 1945-1948. godine pod udar agrarne reforme potpalo 17.285 poljoprivrednih gazdinstava sa 117.017 ha ekspropisanog i

28 Ibidem, str. 110, 113 i 114; *Službeni list Federalne Bosne i Hercegovine*, Broj 2/1946, str. 25.

29 Nikola L. Gaćeša, n.d., str. 115.

30 *Službeni list Federalne Bosne i Hercegovine*, Broj 2/1946, str. 23.

31 Nikola L. Gaćeša, n.d., str. 352 i 362.

32 Nikola L. Gaćeša, n.d., str. 253.

konfiskovanog zemljišta i da je iz Zemljišnog fonda agrarne reforme i kolonizacije ukupno podijeljeno 28.617 ha zemlje na 11.832 porodice mjesnih agrarnih interesenata i 1.342 porodice unutrašnjih kolonista³³. Prema Statističkom godišnjaku FNRJ za 1954. godinu, u Bosni i Hercegovini je bilo svega 1.260 porodica unutrašnjih kolonista³⁴. Razlika iznosi 1.194 poljoprivredna gazdinstva zahvaćena agrarnom reformom, 6.504 ha eksproprisanog i konfiskovanog zemljišta, 166 porodica mjesnih agrarnih interesenata namirenih zemljom, 278 do 360 porodica unutrašnjih kolonista i 3.510,2 ha obradive zemlje podijeljene seljacima. Budućim istraživačima predstoji da utvrde koji su izvori vjerodostojni. Po brojećanoj snazi agrarnih objekata, Bosna i Hercegovina se umnogome razlikuje od ostalih jugoslovenskih zemalja³⁵, što je ostalo neobjašnjeno. Raspoloživi izvori čute koliki je bio pojedinačni broj i veličina oduzetog nepokretnog imetka pripadnika srpske, bošnjačke i hrvatske nacionalne zajednice i svake zasebno srpske organizacije. Zvanična vlast je zazirala da operiše sa tako osjetljivim podacima. Pod mnogo povoljnijim uslovima izvršeno je naseljavanje 85.422 duša iz Bosne i Hercegovine u Vojvodinu, od kojih su 98% činili Srbi³⁶.

Najviše 25.453 domaćinstva agrarnih interesenata u Bosni i Hercegovini dobilo je izvjesnu površinu obradive zemlje. Iz toga proizilazi da su u tom pogledu zadovoljene kratkoročne osnovne potrebe samo 11% siromašnih seljaka od njihovog ukupnog broja uoči Drugog svjetskog rata. Sporo uvedena agrarna reforma i kolonizacija objektivno nije mogla predstavljati pravo sredstvo za razrješenje problema agrarne prenaseljenosti i socijalne ngroženosti pretežnog dijela seljaštva i za unapređenje poljoprivrede. Izlaz se nalazio u deagrarizaciji, industrijalizaciji i urbanizaciji zemlje i postavljanju poljoprivredne proizvodnje na moderne tehničko-tehnoološke osnove. Pisu se opravdano može prigovoriti zapostavljanje pokaziva brojnog stanja kolonista po srezovima i regijama iz kojih su poticali, pitanja autokolonista i mirnodopske sudbine u ratu izbjeglih kolonista iz Vojvodine, sa Kosova i Metohije i iz Makedonije u matičnu Bosnu i Hercegovinu. Još veći propust je što nije utvrđeno koliko je iz Bosne i Hercegovine nakon oslobođenja ukupno kolonizirano stanovnika u Vojvodinu. Gaćešinu tvrdnju da je u Bosni i Hercegovini unutrašnja kolonizacija završena

33 *Informativni priručnik o Bosni i Hercegovini*, Opšti podaci o političkom, privrednom, kulturnom i prosvjetnom životu. Knjiga I. Broj 3-4/1951. Sarajevo, 1951, str. 87 i 88.

34 *Službeni godišnjak FNRJ 1954*, Beograd, 1954, str. 115.

35 Nikola L. Gaćeša, n. d., str. 362.

36 *Ibidem*, *Iseljavanje iz Bosne i Hercegovine u Vojvodinu 1945-1948. -u: Migracije i Bosna i Hercegovina* (Materijali s naučnog skupa *Migracioni procesi i Bosna i Hercegovina od ranog srednjeg vijeka do najnovijih dana - njihov uticaj i posljedice na demografska kretanja i promjene u našoj zemlji*, održanog u Sarajevu 26. i 27. oktobra 1989. godine, Sarajevo, 1990, str. 403; *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*. Knjiga 2, Sarajevo, 1990, str. 21; Budimir Miličić, n.đ., str. 165.

do kraja 1947, odnosno agrarna reforma 1948. godine³⁷, opovrgavaju dostupni izvori. Sumnje u tom pogledu otklanja rješenje Ministarstva poljoprivrede NR Bosne i Hercegovine od 1. juna 1948, kojim je odobrena kolonizacija 22 domaćinstva sa područja Kozare i Podkozare i Trebovljane u srezu Bosanska Gradiška.³⁸ Pouzdano se zna da agrarna reforma u ovoj Republici nije okončana sve do početka šeste decenije. U to nas uvjerava, pored drugog, podatak da je Sreska agrarna komisija Glamoč u toku 1950. godine održala 116 agrarnih rasprava i za 61 zemljišni posjed donijela pravosnažna rješenja o eksproprijaciji 1.809 ha zemljišta u korist Zemljišnog fonda agrarne reforme i kolonizacije³⁹.

Na osnovu studiozne analize i osmišljavanja obimne izvorne građe i literature, Gaćeša suvereno pokazuje da je agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji izazvala krupne i duboke društvene, ekonomske, socijalne i demografske promjene i poremećaje jednako na selu i u cijeloj zemlji. Ispoljavali su se u vidu konačnog konstituisanja slobodnog seljačkog posjeda, nivelacije imovinskih prilika seljaka sa svim negativnim posljedicama, učvršćenja apsolutne brojčane dominacije individualnih sitnoparcelnih poljoprivrednih gazdinstava nesposobnih za proširenu reprodukciju, stvaranja državnog i zadružnog sektora kao protuteže privatnom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju, stagnacije poljoprivredne proizvodnje i znatnih promjena u nacionalnoj i socijalnoj strukturi jugoslovenskih zemalja⁴⁰. Poseban društveni, državni i nacionalni značaj imalo je znatno uvećanje slovenskog etničkog elementa u Vojvodini, čime su obeshrabrene, ali ne i ugašene, teritorijalne pretenzije Mađarske i Rumunije prema susjednom području Jugoslavije.

Prva istoriografska monografska studija iz oblasti socijalne istorije bosanskohercegovačkog sela socijalističke epohe predstavlja doktorska disertacija Vere Kržišnik-Bukić, *Politika KPJ prema agrarnom i seljačkom pitanju na području Bosanske krajine 1945-1948*, sa podnaslovom *Uvod u problematiku agrara i seljaštva u ranom socijalizmu*⁴¹. Naučna misao Vere Kržišnik-Bukić stoji pod snažnim uticajem politikološke, ekonomske i sociološke literature. Pretenciozni udarni naslov na spoljnoj strani korica knjige *Seljaštvo u socijalizmu* obavezivao je autoricu na obradu totalne istorije sela u Bosanskoj krajini u posmatranom periodu. Međutim, prikazom je obuhvaćen samo dio te tematike. Pada u oči pretjerana problemska razuđenost teksta na više

37 Nikola Gaćeša, n.d., str. 251-253.

38 ABiH, fond Ministarstvo poljoprivrede NRBiH-ARIK, sign. MP, godina 1948, Opšti spisi, k. bb, Arik broj 8-861/1948.

39 ABiH, fond Savjet za poljoprivredu i šumarstvo NRBiH, sig. SPŠ, godina 1951, k. 16, Kab. broj 4/1951. Podaci o agrarnoj reformi u srezu Glamoč u toku 1951. godine.

40 Nikola L. Gaćeša, n. d., str. 361-376.

41 Vera Kržišnik-Bukić, *Politika KPJ prema agrarnom i seljačkom pitanju na području Bosanske krajine 1945-1948*, Uvod u problematiku agrara i seljaštva u ranom socijalizmu, Banjaluka, 1988.

desetina posebnih naslova i podnaslova i epska širina izraza. Očigledno je da je načelu hronološke periodizacije istorije Jugoslavije žrtvovana sistematičnost u izlaganju. Usljed toga je mjestimično došlo do razbijanja organske cjeline određene problematike na odvojene dijelove. Izraziti primjeri u tom smislu su prikazi agrarne i seljačke politike KPJ 1945-1948. godine, obnove seoskih naselja i poljoprivredne infrastrukture, otkupa poljoprivrednih proizvoda, zemljoradničkog zadrugarstva i pravne regulative o agrarnoj reformi i kolonizaciji. Za tretiranu materiju ima više naučnog opravdanja da se kao gornja vremenska granica uzme 1953. godina, kada je sasvim napuštena dotadašnja zvanična politika socijalističkog preobražaja sela i njegovog pretvaranja u izvanredno vrelo akumulacije državnog kapitala pod krajnje teškim uslovima za slejaštvo.

Vera Kržišnik-Bukić je u citiranom djelu kritički, objektivno, nadahnuto i cjelovito obradila istorijske i društvene pretpostavke, smisao, bitna obilježja i genezu komunističke ideologije i politike uređenja agrarnih odnosa i seljačkog pitanja u Jugoslaviji kroz vremenski slijed od tri decenije. Njihovo ispoljavanje na području Bosanske krajine 1945-1948. godine dato je u krupnim potezima. Naznačena problematika sagledana je u svjetlu izvršenog društvenog prevrata u Jugoslaviji, uticaja spoljnog faktora, marksističke teoretske misli, sovjetske baštine i zvanične strategije i taktike socijalističkog preobražaja zemlje. Pisac uvjerljivo pokazuje da je revolucionarna vlast zastupala doktrinarno i dogmatsko gledište da se socijalno oslobođenje seljaštva i napredak sela ne daju zamisliti bez potpunog ukidanja privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju u oblasti agrara. U početku se, u duhu teoretskih postavki Engelsa i Lenjina, smatralo da zemljoradničko zadrugarstvo, u snažnom naslonu na materijalnu, finansijsku i kadrovsku podršku države, predstavlja ključ za ostvarenje tog cilja. Raskol u socijalističkom bloku i internacionalnom komunističkom pokretu 1948. godine doveo je do radikalnog zaokreta sa usvajanjem sovjetskog modela socijalizacije sela. Radilo se o političkoj igri sračunatoj na to da se otupi oštrica političkog pritiska i vojnih prijetnji Jugoslaviji od strane SSSR-a i ostalih socijalističkih zemalja. Čim su normalizovani odnosi sa kapitalističkim svijetom, po cijenu dolaska Jugoslavije u ekonomsku, finansijsku, tehničko-tehnološku i političku zavisnost od Zapada, prekonoć je pokopana politika kolektivizacije i sovjetizacije jugoslovenskog sela. Ponovo je pro forma reafirmisano zemljoradničko zadrugarstvo kao najpogodnije sredstvo za izvođenje tehničko-tehnološkog prevrata u poljoprivrednoj proizvodnji i izgradnji kolektivističke svijesti kod seljaštva. Sprovođenje agrarne i kolonizacije, uklapanje privatnog poljoprivrednog sektora u plansku privredu, uključivanje viška seoske radne snage u neagrarnu privredu, ostvarenje visokog stepena radne mobilnosti stanovništva na otklanjanju ratnih posljedica i podizanju privredne snage zemlje i obavezni otkup poljoprivrednih proizvoda, činili su najvažnije izvanredne

praktične mjere revolucionarne vlasti za promjenu agrarnih svojinskih odnosa, stvaranje državnog i zadružnog poljoprivrednog sektora, deagrarizaciju zemlje i obezbjeđenje ishrane stanovništva urbanih centara i u ratu naročito postradalih i pasivnih krajeva. Sliku opštih prilika na selu u Bosanskoj krajini 1945-1948. godine upotpunjavaju informativni osvrti na obnovu seoskih naselja i agrarne infrastrukture, organizovano izvođenje poljoprivrednih radova, borbu protiv naoružanih četničkih i ustaških zaostataka, reaktiviranje nekih predratnih građanskih političkih stranaka i kulturne i prosvjetne prilike na selu. Iz teksta knjige se nameće osnovni zaključak da je agrarna i seljačka politika revolucionarne vlasti 1945-1948. godine značila za seljaštvo društvenu degradaciju, lišavanje legitimnih prava zaštite ugroženih seljačkih interesa i pretvaranje u objekat grube eksploatacije. Iz toga je proistekla oštra konfrontacija seljaštva prema državi, prijeteci da izade iz legalnih okvira preraste u otvoren otpor protiv državnih stega i socijalnog nasilja. Studijom Vere Kržišnik-Bukić ni približno nije naučno iscrpljena tematika istorije agrarnih odnosa i sela u Bosanskoj krajini 1945-1948. godine.

Na pretbodno djelo organski se nadovezuje uspješna monografska studija Vere Kržišnik-Bukić pod naslovom *Cazinska buna 1950.*⁴², zasnovana na bogatoj i ranije nepoznatoj arhivskoj građi i memoarskim kazivanjima. Autor argumentovano, iscrpno, upečatljivo i nepobitno dokazuje da su u periodu 1945-1950. godine životne i društvene prilike seljaštva u Bosni i Hercegovini, kao i u Jugoslaviji, bile krajnje nepovoljne. Karakterisale su ih siromaštvo, zaostali ost, pretjerani državni tereti na ruralnu sredinu u vidu novčanih, naturalnih i radnih obavez, ograničenja prava raspolaganja vlastitim imetkom, kolektivizacija sela i široka primjena sredstava prisile i represije radi podvrgavanja anarhičnog i nemirnog seljačkog elementa komandi revolucionarne vlasti. Bremenitost sela društvenim, ekonomskim, socijalnim i političkim problemima dovela je do prerastanja seljačkog nezadovoljstva i pasivnog otpora protiv državnog izrabljivanja i stega u organizovan pokret i oružani pokušaj da se zapali filij građanskog rata u Jugoslaviji za rušenje socijalističkog poretka, restauraciju kapitalizma i vaspostavljanje monarhije. Seljačka pobuna od 6. maja 1950. ograničila se na srez Cazin sa kompaktnim muslimanskim stanovništvom, u kojoj je uzelo učesća 714 seljaka i samo 9 pripadnika drugih socijalnih grupacija. Ugušena je brzo i surovo. Devet pobunjenika je poginulo u toku borbenih okršaja. Protiv preživjelih učesnika bune preduzete su drakonske mjere, od izricanja i izvršenja smrtne kazne nad njih četvoricom do osuda ostalih na doživotnu robiju, dugogodišnje robovanje i prekršajno kažnjavanje na tamnovanje od 2 mjeseca do 2 godine, sa obaveznim prinudnim radom u Rudniku mrkog ugljau Brezi. Uznak odmazde iz sreza Cazin je deportovano

42. Vera Kržišnik-Bukić. *Cazinska buna 1950.*, Sarajevo, 1991.

blizu 100 porodica pobunjenika u srez Srbac. Istovremeno su vlasti energično i oštrim mjerama presjekle izbijanje oružane pobune uzavrelog seljaštva u srezovima Bosanska Krupa, Sanski Most i Bosanski Novi u Bosni i Hercegovini i srezovima Slunj i Glina u Hrvatskoj. Malo je vjerovatno da će poslije pojavljivanja ove knjige neko otkriti novu činjeničnu građu koja bi dovela u pitanje rezultate istraživanja i proučavanja Vere Kržišnik-Bukić o unutrašnjoj strani Cazinske bune 1950. godine. Jedino preostaju istraživanja povjerljivih arhiva iz toga perioda u Vašingtonu, Londonu, Parizu i Moskvi kako bi se ispitalo i utvrdilo da slučajno Cazinska buna i politička previranja među seljaštvom u dijelu Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Makedonije 1950. godine nisu imala veze sa inostranstvom. Ta mogućnost se ne smije isključiti.

Tematski omeđeno sintetičko djelo *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine* (knjiga 2)⁴³ obuhvaća razdoblje od 1945. do 1984. Samim tim što je studija rađena pod pokroviteljstvom CK SKBiH unaprijed joj je namijenjena posebna društvena uloga. Zato je obrada navedene tematike, opterećena političkom hipotezom, predstavljala neobično težak zadatak. Knjiga počiva na uskoj izvornoj bazi i baštini humanističkih naučnih disciplina. Od izvora su korišćena objavljena temeljna dokumenta nastala u radu najviših saveznih i republičkih instanci političke i državne vlasti i transmissionih društveno-političkih organizacija, publikacije zvaničnih statističkih materijala, neznatan dio arhivske građe i govori, članci, rasprave i memoarska svjedočanstva vodećih ličnosti jugosloven-skog i bosanskohercegovačkog političkog i društvenog života. Navedeni faktori uslovlili su da izostane sveobuhvatno i produbljeno istraživanje i osvjetljavanje predmetne materije. Umjesto toga, ograničilo se na prikaz, u krupnim potezima, osnovnih karakteristika razvitka i funkcionisanja političkog sistema, sistema državne vlasti, privrede i kulture, u čemu se nije dalje otišlo od shematizovane rekonstrukcije i faktografije. Razumljivo je da centralno mjesto zauzima obrada geneze mjesta i uloge vladajuće komunističke političke formacije u društvu i državi i njenog organizacionog razvitka, unutrašnje strukture, idejnih strujanja i odnosa prema masovnim društveno-političkim organizacijama i građanskoj opoziciji u prvim poratnim godinama. Studija je opterećena, nauci stranom, ideološko-političkom angažovanošću. Istog porijekla su ostali nedostaci: nedovoljno kritički i selektivan odnos prema izvorima i literaturi i preuzimanje, na štetu autentičnosti naučne misli, tumačenja, dogmatskih postavki, revolucionarne frazeologije i ocjena oficijelne politike o istorijskim i društvenim pojavama, zbivanjima i tokovima. Drago Borovčanin i Stanko Perazić su, kao autori teksta studije za period 1945-1964. godine, sažeto prikazali bitna obilježja društvenih, ekonomskih, socijalnih, političkih i kulturnih prilika na selu u Bosni i Hercegovini, što je potkrijepljeno

43 *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, Knjiga 2, Sarajevo, 1990.

vrijednim numeričkim pokazateljima. To je kvalitet djela i značajan naučni doprinos.

Naglašena oskudnost istorijske literature o socijalističkom razdoblju Bosne i Hercegovine opredijelila nas je da naknadno uvrstimo u analizu zanimljivu, naučno fundiranu i solidnu studiju Husnije Kamberovića, *Prema modernom društvu - Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*⁴⁴, koja je izašla iz štampe početkom 2000. godine. Knjiga, zapravo, predstavlja kraći presjek opšteg razvitka Bosne i Hercegovine u toku prve miredopske decenije. Tada su, kako autor pravilno zapaža, postavljeni solidni društveni, politički, pravni, ekonomski, tehničko-tehnološki i kulturni temelji za plansku, sistematsku i intenzivnu izgradnju modernog i perspektivnog bosanskohercegovačkog društva. Nije nepoznato da je Bosna i Hercegovina dočekala drugu polovinu XX vijeka kao izrazito zaostala agrarna zemlja sa 83% seoskog i 17% gradskog stnaovništva, i zapanjujuće tri četvrtine nepismenog naroda. Situaciju su činile još složenijom i težom posljedice ogromnih ljudskih žrtava i pustošenja i razaranja materijalnih dobara velikih razmjera.

Revolucionarna vlast se odlučno upustila u poduhvat bez premca u prošlosti južnoslovenskih naroda da u nepovoljnim unutrašnjim i spoljnim uslovima izvede opšti preporod zemlje osloncem u prvom redu na vlastite nacionalne potencijale. Ozvaničena je i konkretno razrađena doktrina da su industrijalizacija, napredak elektroprivreda i ekstenzija školstva, nauke, kulture, socijalne zaštite i zdravstva temeljni uslov društvenog i privrednog progresa. Husnija Kamberović razložno smatra da se proces deagrarizacije najbolje može pratiti i sagledati kroz prizmu industrijalizacije i intenziteta zapošljavanja osiromašenih seljaka u industriji. Ta problematika se nalazi u centru pišćevog interesovanja, kojoj je podređeno raspravljanje o čitavoj lepezi najraznovrsnijih društvenih, političkih, ekonomskih, socijalnih i kulturnih pitanja. Vjerovatno je zbog toga izostao širi i potpuniji analitički prikaz pitanja društvene nadgradnje kao bitnog činioca i izraza opšteg napretka. Važna i indikativna je autorova konstatacija da je procesu izgradnje modernog društva i države jedino izmakao politički sistem i život. Svakako je trebalo objasniti uzroke te pojave, koji nisu bili samo plod dogmatske komunističke ideologije, već daleko više objektivnih istorijskih i društvenih okolnosti u kojima su morale egzistirati socijalističke države. Privredni i kulturni napredak, industrijalizacija i deagrarizacija Bosne i Hercegovine 1945-1953. izazivali su značajne strukturalne promjene u privredi i društvu. Samo od 1946. do 1950. godine povećan je broj industrijskih preduzeća republičkog značaja za pet puta, sa 50 na 279, i lokalnog značaja za 34 puta, sa 34 na 1.159, dok je između 1947. i 1952. broj zaposlenih u državnom sektoru

44 Husnija Kamberović, *Prema modernom društvu - Bosna i Hercegovina od 1945. do 1948. godine*, Sarajevo, 2000.

narastao sa 136.298 na 217.137 lica. Ekonomski i socijalni momenat je uticao da u Bosni i Hercegovini 1954-1953. napusti poljoprivredu kao jedino zanimanje 317.000 duša i da sa sela migrira u gradove 38.000 lica⁴⁵. Prve generacije seoskih migranata utirale su put depopulaciji sela, koje je zapalo u totalnu krizu.

Pitanje repatrijacije ratnih izbjeglica tretiraju radovi Marijana Maticke i Miloša Hamovića. Marijan Maticka se u monografiji *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj od 1945. do 1948.*⁴⁶ ograničio na prikaz repatrijacije bosanskohercegovačkih ratnih izbjeglica iz Slavonije u Bosnu i Hercegovinu. Prenebregnuto je da se osvijetli sudbina oko 2.000 djece sa Kozare u Hrvatskoj i ratnih izbjeglica iz Bosne i Hercegovine koje su našle utočište u Dalmaiji. O tome postoji dosta bogata arhivska građa.

Pojavom 1994. godine monografske studije Miloša Hamovića, *Izbjeglištvo u Bosni i Hercegovini 1941-1945.*⁴⁷ prv put je za proteklo pola vijeka od završetka Drugog svjetskog rata skinut veo naučnog zaborava sa ove izvanredne istorijske i društvene pojave. Sveobuhvatno, temeljito i studiozno istraživanje i proučavanje obimne izvorne građe i nevelikog fonda literature omogućili su autoru da suvereno ovlada izuzetno složenom materijom u pogledu rekonstrukcije, faktografije i deskripcije zadate tematike. Na tim osnovama nastalu knjigu odlikuje visok stepen autorovog kritičkog odnosa prema korišćenim izvorima i literaturi, kao i problematici koja je predmet egzaktne obrade. Hamović je iscrpno, objektivno i upečatljivo predočio čitav splet unutrašnjih i spoljnih okolnosti, smisao, oblike, razmjere, relacije, strahotno, egzistencijalnu sudbinu, političko ponašanje i višestruke posljedice strahota ratnog nasilja, terora, zločina i genocida stihijno i organizovano pokrenutih iz rodnoг mјesta između 500.000 i 600.000 duša u Bosni i Hercegovini. Šteta je što se Hamović zadržao isključivo na prikazu organizacionih mjera revolucionarne vlasti za uspješno ostvarenje krupnog i značajnog društvenog i državnog poduhvata poslijeratne repatrijacije izbjeglica i deportiraca u matična mjesta. Iako je izostala obrada samog procesa repatrijacije raseljenog stanovništva.

Istoriografija je, ako o se vidi, tek načela izučavanje istorije sela u Bosni i Hercegovini 1945-1956. godine. Svega dvije monografije posvećene su osvjetljavanju isključivo problematike agrara i seljaštva na području Bosanske krajine i jedna knjiga o deagrarnizaciji Bosne i Hercegovine. Čitave oblasti društvenog, političkog, privrednog, socijalnog i kulturnog života bosanskohercegovačkog sela socijalističkog perioda istorijska nauka nije ni dotakla.

⁴⁵ Ibidem, str. 82, 99, 153 i 154.

⁴⁶ Marijan Maticka, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj od 1945. do 1948*, Zagreb, 1990.

⁴⁷ Miloš Hamović, *Izbjeglištvo u Bosni i Hercegovini 1941-1945*, Beograd, 1994.

O istoriji sela u Bosni i Hercegovini za period 1945-1956. godine sačuvana je izuzetno obimna, po provenijenciji i strukturi raznorodna, sadržajno bogata i nejednako upotrebne vrijednosti izvorna građa. Čine je: 1. pravna regulativa, 2. zvanične statističke publikacije, 3. govori, članci, intervjui, rasprave, polemike, publicistički spisi i teoretski radovi istaknutih partijskih i državnih funkcionera, 4. zbornici dokumenata, 5. ekspozeci, referati i zvanične informacije i napisi u dnevnoj štampi i 6. arhivska građa. Samo u Arhivu Bosne i Hercegovine, regionalnim arhivima sa sjedištima u Sarajevu, Tuzli, Banjoj Luci, Doboju, Travniku, Mostaru i Foči, Arhivu Jugoslavije - Beograd, Arhivu Srbije - Beograd, arhivu Memorijalnog centra "Josip Broz Tito" - Beograd, Arhivu Vojvodine - Novi Sad, Arhivu Kosova - Priština, Arhivu Hrvatske - Zagreb i Arhivu u Osijeku pohranjeno je preko 330 arhivskih fondova socijalističkog perioda. Svi ti fondovi sadrže dragocjene podatke o bosanskohercegovačkom selu. Arhivska građa predstavlja pravu duhovnu riznicu najrazličitijih podataka i saznanja. Bez pretjerivanja se može reći da ona daje jedino pravu, ali ne i potpunu sliku o opštim prilikama i položaju seljaštva u Bosni i Hercegovini između 1945. i 1956. godine. Međutim, dostupni izvori ne daju odgovore na mnoštvo pitanja iz društvenog i ekonomskog života ruralne sredine. Socijalistička vlast je ispoljila krajnju nemarnost, nestručnost, nesistematičnost, površnost i predrasude u praćenju i analizi raznovrsnih oblika narodnog života. Zato ostaju bez željenih rezultata istraživački naponi da se pronađu dokumenta koja govore o međunacionalnim i međuvjerskim odnosima i ekonomskim, socijalnim, obrazovnim, kulturnim, duhovnim, zdravstvenim i političkim prilikama svake pojedine vjerske, nacionalne i socijalne grupacije i zajednice. Izvori o tome, po pravilu, ćute.

S u m m a r y

THE HISTORIOGRAPHY RESEARCHES OF THE ORIGINAL BASE AND THE STUDY OF THE VILLAGE IN BOSNIA-HERZEGOVINA 1945-1956

The organized and systematic study of the history of Bosnia-Herzegovina, the period of socialism started, as late as, by the end of the eighth decade. On the Yugoslav level until now, 21 historiography works and a great number of papers have been written. In most of the papers there are some poor data on B-H. All of the 15 studies are of the general Yugoslav character. Only 3 monographs, 1 synthetic work and 1 book, as a review, deal with a classification of the social and political history of B-H. Of them, 2 monographs deal with the agrarian question and the peasantry of the Bosanska krajina, 1945-1950. In review the problems of the building of the modern Bosnian-Herzegovinian society were perceived, 2 studies dealing with the question of the war refugees and their repatriation, while 1 synthesis related to the history of Alliance of Communists of B-H. The best progress was achieved to enlighten the complex problems of the agrarian relation. Other parts of the history of village in Bosnia-Herzegovina were not brought to attention of the studies in history. There is an abundance of archival collection over 330 collections at the archives of Bosnia-Herzegovina, Serbia and Croatia with valuable data on the Bosnian-Herzegovinian village of the socialist period, but they were not sufficiently or used at all for the scientific work.